

Куцак Г. М.,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови

Національного університету «Кієво-Могилянська академія»

<https://orcid.org/0000-0001-7901-2669>

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОЇ МОТИВОВАНОСТІ ТА СЕМАНТИКИ ОДНОСЛІВНИХ НАЗВ ОСІБ ЗА ВИДОМ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті зроблено спробу окреслити співвідношення структурно-семантичної мотивованості й засобів опису однослівних назв осіб за видом діяльності, на прикладі їхніх дефініцій простежити роль внутрішньої форми похідного слова в розпізнаванні об'єкта навколишнього світу сприймачем.

У кожному дериваті закладено певні загальні ознаки про поняттєву (ономасійну) категорію, до якої він належить, і конкретизовану інформацію про ословлюваний предмет. Відомості, подані в статтях тлумачних словників, неоднаково розкривають його сутність, не завжди оприявнюють твірну основу. У трактуванні агентива можуть бути засвідчені «живі» зв'язки, що оприявнюють сутність мотивованості номінативної одиниці, – складники дефініції, за допомогою яких у свідомості носіїв мови можна відтворити первинну інтерпретацію і референційну ознаку об'єкта дійсності. Ступінь асоціативно-змістового згортання в похідній назві залежить від «обсягу» думки про об'єкт номінації, кількості залучених до цього процесу ономасійних категорій і мотивувальних основ. Словотворчий засіб і мотивувальне слово становлять частину змістової основи похідної лексеми – внутрішньої форми слова.

Деривати із семантичною структурою у словниках трактують головню за допомогою твірної основи чи споріднених слів. Дефініція може бути репрезентативною щодо когнітивного задуму номінатора, бо мотивувальна основа, що експлікує внутрішню форму слова, часто стає тією самою істотною чи характерною ознакою лексеми, за допомогою якої об'єкт розпізнають у мовній практиці. У деяких професійних сферах простежуємо певні тенденції в підході до вибору референційної ознаки. Це може бути зумовлено специфікою людської діяльності. Якщо вона вузького спрямування, а твірна основа становить сутнісну ознаку семантики агентива, то в його дефініції наявна мотивувальна основа чи спільнокореневі з ним лексеми. Якщо ж функції людини в професійній сфері в певному сенсі універсальні (спрямовані на різні об'єкти), а прозора внутрішня форма слова надто узагальнена чи звужена, тобто несумірна з обсягом поняття про особу за видом діяльності, то в описі семантики агентива мотивувальна основа переважно відсутня.

Ключові слова: похідна номінативна одиниця, назви осіб, внутрішня форма слова, мотивованість, мотивувальне слово, дефініція.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Похідні слова як двобічні мовні одиниці, що мають план вираження (форму) і план змісту (значення – лексичне й граматичне,

комплекс образів), вербалізують об'єкти навколишнього світу, які перебувають в асоціативно-мотиваційних зв'язках з іншими об'єктами дійсності. У кожному дериваті закладено певні загальні ознаки про поняттєву категорію, до якої він належить, і конкретизовану інформацію про ословлюваний предмет, що в різний спосіб і різною мірою описано в словниках. Водночас у трактуваннях похідних лексем не завжди оприявлено сутнісні ознаки, експліковані за допомогою твірних основ. Ідеться не про релевантність дефініції загалом (це, безсумнівно, важливо), а про обсяг фіксованої інформації щодо визначуваного поняття як номінативної одиниці. Є. А. Карпіловська, окресливши роль тлумачного словника «в моделюванні когнітивного простору мови» як беззаперечну, «оскільки його метамову призначено для експлікації семантики слів», зауважила: «Похідна лексика завдяки своїй подвійній референції (до дійсності й до іншої одиниці в системі мови) прозора засвідчує операційну роль дефініцій тлумачного словника» [1, с. 137]. Словникові статті таких лексикографічних праць являють собою специфічний мовний простір, у якому є змога відстежити мотивованість номінативної – «живі» зв'язки між семантикою номінативної одиниці й сутнісними ознаками поняття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стрімкий розвиток української мови, зокрема й розширення семантики деяких слів на тлі їх актуалізації, чи, навпаки, втрата деяких лексем, поява вторинних номінацій і новітніх запозичень спонукають лінгвістів заглибитися в сутність мотиваційних зв'язків, зосередитися на структурно-семантичному аспекті вивчення номінативних процесів, щоб з опертям на механізми вербалізації об'єкта дійсності формувати уявлення про раціональність семантичних зв'язків між похідною та мотивувальною основами, а також іншими поняттями. Це актуальне питання із застосуванням ономасіологічного, когнітивного, психолінгвістичного чи стратифікаційного підходів порушували М. І. Голянич [2], О. О. Селіванова [3], Н. В. Швець [4], А. Я. Середницька [5], Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко [6].

Мета цього дослідження – на прикладі словникових статей окреслити співвідношення понять *мотивованість*, *внутрішня форма слова* і *семантика* назв осіб за видом діяльності; простежити, чи за допомогою складників дефініції відтворюються визначуваний об'єкт у свідомості носіїв мови та референційна ознака й первинна його інтерпретація.

Виклад основного матеріалу. Підґрунтям для появи номінативної одиниці слугує інформація про мотивувальну основу,

з якою мовець співвідносить іменованій об'єкт. Вибір мотиватора й засобів творення номінативної одиниці визначає її здатність експлікувати той чи той зміст і бути впізнаною поза контекстом. Важливу роль у цьому процесі відіграють інформація про ословлювану реалію, найвиразніша чи ситуативна ознака, мотивувальна основа, відповідна мовна форма / структура, у яку «вкладають» зміст як репрезентант певної ономаційної категорії. Узагальнене значення в дериваті закріплено переважно за формантом, що вербалізує семантику предметності або ознаковості (процесуальної чи атрибутивної) [7]. Співвідношення перелічених понять засвідчує ступінь асоціативно-змістового згортання в похідній назві, що залежить від «обсягу» думки про об'єкт номінації, кількості залучених до цього процесу понять і мотивувальних основ.

Словотворчий засіб і мотивувальне слово становлять частину змістової основи похідної лексеми – внутрішньої форми слова, яку О. О. Потєбня назвав «центром образу», однією з ознак, «що переважає над усіма іншими» [8, с. 142]. Внутрішня форма слова постає внаслідок певних мисленнєво-асоціативних дій мовця, первинної інтерпретації референта, образ якого тісно пов'язаний з образом реалії, з якою співвідносять іменоване поняття. М. І. Голянич трактувала внутрішню форму слова як точку «перетину суб'єктивного й об'єктивного в акті номінації» [2, с. 115]. Зв'язок між мотивувальною основою і внутрішньою формою слова кваліфікуємо як прономінативний.

У семантичних структурах деяких дериватів визначальною є мотивувальна основа, що ґрунтується на референційній ознаці. Польська дослідниця А. Нагурко назвала їх семантичними [9]. Похідні одиниці з такою структурою у словниках трактують головню за допомогою твірної основи чи споріднених слів. Дефініція як «стисле логічне визначення, яке містить у собі **істотні, характерні** ознаки визначуваного поняття» [10] може бути репрезентативною щодо когнітивного задуму номінатора, бо мотивувальна основа, що експлікує внутрішню форму слова, часто стає тією самою істотною чи характерною ознакою лексеми, за допомогою якої об'єкт розпізнаваний у мовній практиці. У дефініції цих дериватів також переважно відтворюють додатковий (імпліцитний) елемент у структурі номінативної одиниці – еліптизоване судження – своєрідну зв'язку між словотворчим формантом і твірним словом.

Твірними основами для агентивів за видом діяльності, фахом у сучасній українській літературній мові слугують як питомі, так і чужомовні одиниці. Чіткого принципу вибору референційних ознак у межах номінативних парадигм загалом не виявлено. Щоправда, у деяких професійних сферах простежуємо певні тенденції у підході до вибору референційної ознаки. Це може бути зумовлено специфікою людської діяльності – вузького спрямування чи узагальненого характеру. Зокрема, у спорті й мистецтві діяльність людини часто пов'язана з використанням певного знаряддя. Мотивувальне слово для багатьох агентивів у цих сферах – назва предмета, інструмента дії. Тому в їхніх дефініціях уміщено інформацію про сутнісну ознаку, як-от у спорті: *лижник* – «Той, хто ходить на **лижах** або займається **лижним** спортом» [10], *лучник* – «Спортсмен, майстер зі стрільби з **лука**» [10], *саночник* – «Той, хто займається швидкісним спуском на спортивних **санях**» [11, с. 1293], *шахіст* – «Гравець у **шахи**» [11, с. 1615], *шахкіст* – «Гравець у **шашки**» [11, с. 1615], *итангіст* – «Спортсмен, який займається вправами зі **штангою**» [11, с. 1631].

Примітно, що назви *рапірист* – «Спортсмен, що займається **фехтуванням** на **рапірах**» [11, с. 1202] і *шабліст* – «Той, хто займається **фехтуванням** на **шаблях**» [11, с. 1611], у семантиці яких твірна основа (*рапір-, шабл-*) – визначальний компонент, в описі мають лексему *фехтування*, що позначає вид спорту і виступає зв'язковим елементом для трьох агентивів: *рапірист*, *шабліст* і *фехтувальник* – «Той, хто **фехтує**, хто займається **фехтуванням** // Спортсмен, що займається **фехтуванням**» [11, с. 1533], мотивованого, на відміну від *рапірист* і *шабліст*, не іменником – назвою знаряддя дії, а дієсловом *фехтувати*.

Агентиви *велосипедист* – «1. Той, хто їздить на **велосипеді**. 2. Спортсмен, який займається **велосипедним** спортом» [10] і *ковзаняр* – «Той, хто **ковзається** на **ковзанах**, займається **ковзанярським** спортом» [10] мають прозору внутрішню форму слова, асоційовану з назвою предмета – знаряддя дії. Інформацію про поняття 'спортсмен' у них уточнено спорідненою лексемою на означення виду спорту (*велосипедний, ковзанярський*). Це зумовлено потребою специфікувати (конкретизувати) семантику назви особи за видом спорту.

Деривати *веслувальник* – «Той, хто займається **веслуванням**» [10] і *весляр* – «Той, хто займається **веслуванням**» [10] трактовано однаково, хоч мотивовано різними твірними основами: *веслувальн-* (є назва *веслувальний спорт*) і *весл-* (*весло* – знаряддя дії).

Є номінативні одиниці, для яких за основу взято найменування виду спорту. З огляду на те, що багато назв видів спорту – чужомовні лексеми, їхня внутрішня форма слова в українськомовному просторі не прозора. Це зумовлює звужене (без зайвих асоціацій) трактування похідних від них назв осіб, словотвірне освоєння яких відбулося за законами української граматики, напр.: *баскетболіст* – «Гравець у **баскетбол**» [10], *біатлоніст* – «Спортсмен, який займається **біатлоном**» [10], *бобслеїст* – «Спортсмен, який займається **бобслесом**» [10], *боксер* – «Спортсмен, який займається **боксом**» [10], *волейболіст* – «Гравець у **волейбол**» [10], *гандболіст* – «Спортсмен, який грає в **гандбол**» [10], *гольфїст* – «Гравець у **гольф**» [10], *дзюдоїст* – «Спортсмен, який займається **дзюдо**» [10], *каратист* – «Спортсмен, який займається **карате**, а також той, хто володіє прийомами **карате**» [10], *регбіст* – «Гравець у **регбі**» [11, с. 1206], *тенісист* – «Гравець у **теніс**» [11, с. 1441], *футболіст* – «Гравець у **футбол**» [11, с. 1553], *хокеїст* – «Гравець у **хокей**» [11, с. 1567].

Паралельно вживані назви запозичена та питома українська: *альпініст* – «Той, хто займається **альпінізмом**» [10] (*альпінізм* – «Вид спорту; сходження на важкодоступні гірські вершини, льодовики» [10]); «сходження на важкодоступні гірські вершини, льодовики зі спортивною або пізнавальною метою. Від назви гір **Альпи**» [12, с. 29]), і *скелелаз* – «Спортсмен, що займається **скелелазінням**» [11, с. 1329], в описі найменувань виду діяльності яких унаочнено ознаки референтів (*Альпи, скеля і лазити*).

Семантику питомих девербативів *борець* – «Спортсмен, що займається **боротьбою**» [10], *плавець* – «Спортсмен, що займається **плаванням**» [10] і под. з прозорою внутрішньою формою слова (*боротися, плавати*) уточнено за допомогою спільнокореневих одиниць.

Специфічною є мотивувальна основа в назви *фігурист* – «Спортсмен, що займається **фігурним** ковзаням» [11, с. 1534].

Її внутрішня форма слова пов'язана з поняттям *фігура*. Проте для найменшого «обтяження» семантики додатковими асоціаціями найменування особи конкретизовано назвою виду спорту, у складі якої є споріднена лексема (*фігурне ковзання*).

Серед назв музикантів чимало тих, що мотивовано назвами інструментів, напр.: *бандурист* – «Музикант, який грає на бандурі, або співак, який акомпанує собі на **бандурі**» [10], *віолончеліст* – «Той, хто грає на **віолончелі**» [10], *гітарист* – «Музикант, який грає на **гітарі**» [10], *домбрист* – «Музикант, який грає на **домбрі**» [10], *кобзар* – «Український народний співець (у 2 знач.), що супроводить свій спів грою на **кобзі**» [10], *скрипаль* – «Музикант, який грає на **скрипці**» [11, с. 1338], *флейтист* – «Музикант, що грає на **флейті**» [11, с. 1540]. У них послідовно застосовано принципи вибору референційної ознаки. Твірну основу як визначальний компонент семантики реалізовано в типовій схемі трактування (судженні) агента на зразок *'той (музикант), хто грає на...'*. Агентив *піаніст* – «Музикант, який грає на **фортепіано**» [10] описано за допомогою спільнокореневої лексеми. У розмовному вжитку наявне слово *піаніно*, що асоціюється з відповідною назвою музиканта.

Гіперонім *музикант* – «Той, хто грає на якомусь інструменті» [10] логічно вкладається у схему опису гіпонімів – *той, хто грає на...'*. Водночас не має серед компонентів дефініції твірної основи. Його внутрішня форма слова хоч і прозора (*музика*), проте надто узагальнена, тому може завадити чіткому розумінню ослівленої реалії.

Назви осіб, пов'язаних з інформаційною сферою чи сферою обслуговування, державною службою та ін. можуть бути мотивовані іменниками на означення предметів чи опредметнених понять. У їхніх дефініціях наявні як твірні основи, так і інші спільнокореневі компоненти, що репрезентують ознаки референта або уточнюють визначуваній об'єкт, напр.: *газетяр* – «1. Газетний співробітник, журналіст. 2. Той, хто продає **газети** на вулиці, у транспорті і т. ін.» [10], *журналіст* – «Професійний літературний працівник газет, **журналів**, радіо та інших органів інформації» [10], *рекламіст* – «Той, хто складає і оформляє **реклами**» [11, с. 1210]; *касір* – «Той, хто видає **касою**, приймає та видає гроші, продає квитки тощо» [10]; *кадровик* – «2. Військовослужбовець **кадрових** військ. 3. Співробітник відділу **кадрів**» [10]; *правник* – «Юрист, фахівець із **правознавства**» [10].

До назв осіб, в основі яких лежить певна дія, належать лексеми *диктор* – «Працівник радіо або телебачення, який читає текст перед мікрофоном» [10], *ведучий* – «Той (та), хто **веде** концерт, теле- або радіопередачу і т. ін., супроводжуючи їх коментарями» [10], *коментатор* – «Той, хто **коментує** щонебудь; автор **коментаря**, **коментарів**; оглядач» [10]; *консультант* – «Той, хто дає **консультації** з питань свого фаху» [10]; *вчитель (учитель)* – «1. Особа, яка **навчає**, викладає який-небудь **навчальний** предмет у школі. 2. Людина, яка є авторитетом у якій-небудь галузі, яка впливає на інших, передає свій досвід, знання, служить для них прикладом» [11, с. 1523], *вихователь* – «Той, хто займається **вихованням** кого-небудь» [10], *дослідник* – «1. Той, хто займається науковими **дослідженнями**, вивченням, обстеженням чого-небудь. 2. Той, хто ставить **досліди**, перев. з вирощування сільськогосподарських культур, виведення нових сортів і т. ін.» [10], *суддя* – «1. Службова особа в органах суду, яка виносить вирок у **судовій** справі. 2. У спорті – той, хто **судить** змагання, гру» [11, с. 1411]. Усі перелі-

чені поняття мотивовано дієсловами. Проте не в усіх у семантиці наявні твірні основи. А в описі агента *диктор* сутнісну ознаку експліковано за допомогою дієслова *читати* – синоніма до запозиченого дієслова *диктувати*. Семантику назви *лікар* неоднаково подають у словниках – з дієслівною твірною основою як сутнісною ознакою і без неї, пор.: «Особа з вищою медичною освітою, яка **лікує** хворих» [11, с. 618] і «Фахівець з вищою медичною освітою» [10].

З дією співвідносний агентив *листоноша* – «Службовець пошти, який **розносить** кореспонденцію адресатам» [10]. Він має прозору внутрішню форму слова (*листи* і *носити*). Звужена, вона дедалі рідше задовольняє вимоги щодо сутнісної ознаки поняття – «особи за відповідним фахом». Цю назву послідовно заступає відповідник *поштар* – «Особа (здебільшого службовець **пошти**), яка розносить кореспонденцію адресатам» [10], у семантиці якого оприявлено прозору внутрішню форму слова, вербалізовану за допомогою іменника *пошта*, що демонструє інший тип твірної основи – назви місця, установи, закладу, підприємства.

Дериватів на означення осіб за видом діяльності з таким типом твірних основ в українській мові чимало, напр.: *аптекарь* – «Працівник **аптеки**, який приймає рецепти, виготовляє і відпускає ліки; фармацевт» [10], *банкір* – «Власник **банку** або акціонер, який володіє великою кількістю **банківських** акцій» [10], *бібліотекар* – «Працівник **бібліотеки**, фахівець **бібліотечної** справи» [10], *ресторатор* – «Власник **ресторану**» [11, с. 1216], *фермер* – «Орендар або власник **ферми**» [11, с. 1532], *шахтар* – «Гірник, що працює в **шахті**» [11, с. 1615] тощо. Вони мають у дефініції мотивувальну основу, що експлікує досить узагальнену внутрішню форму слова, яка не розкриває функцій особи за видом діяльності.

Специфічною є назва *перукар* – «Майстер, що голить, підстригає, фарбує волосся, робить зачіску, завивку і т. ін.» [10]. Відсутність внутрішньої форми (хоч вона і прозора – *перука*) у дефініції цього слова зумовлена розширенням значення лексеми *перукар*. Референційна ознака, надто звужена, несумірна з обсягом інформації про об'єкт, може заважати точному трактуванню поняття.

Висновки. Отже, назви осіб, що мають прозору внутрішню форму слова, трактовано в словниках залежно від сфери діяльності. Якщо вона специфікована і твірна основа становить сутнісну ознаку семантики агента, то в його дефініції наявна мотивувальна основа чи інші спільнокореневі з ним лексеми. Якщо ж функції людини в професійній сфері в певному сенсі універсальні (спрямовані на різні об'єкти), а прозора внутрішня форма слова надто узагальнена чи звужена, тобто несумірна з обсягом поняття про особу за видом діяльності, то в описі семантики агента мотивувальна основа досить часто відсутня. Перспективи подальших лінгвістичних розвідок пов'язуємо з вивченням ролі внутрішньої форми слова у відсубстантивних дієсловах.

Література:

1. Карпіловська С. А. Тенденції формально-семантичної стратифікації та функціонально-стильової диференціації українського лексикону на початку XXI ст. *Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі*: монографія / С. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко; відп. ред. С. А. Карпіловська. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. С. 186–309.

- URL: <https://tinyurl.com/37w7j9ef> (дата звернення: 16.12.2025).
2. Голянич М. І. Внутрішня форма слова в художньому тексті : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 1998. 455 с.
 3. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
 4. Швець Н. В. Дефініція поняття «мотивація» в сучасній лінгвістиці. *Science and Education a New Dimension: Philology I* (3). Iss. 13. Budapest, 2013. P. 194–197.
 5. Середницька А. Внутрішня форма слова як частина мовної картини світу. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 27(4). С. 60–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/argnd_2020_27%284%29_13 (дата звернення: 20.12.2025).
 6. Карпіловська С. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф. Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі: монографія / відп. ред. С. А. Карпіловська. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. 351 с. URL: <https://tinyurl.com/37w7j9ef> (дата звернення: 16.12.2025).
 7. Dokulil M. Tvoření slov v češtině: Teorie odvozování slov. Praha: ČSAV, 1962. 264 s.
 8. Потебня А. Мысль и языкъ. Харьковъ: Типографія Адольфа Дарре, 1892. 228 с.
 9. Nagórko-Kufel A. O dwóch typach motywacji leksemów rzeczownikowych we współczesnej polszczyźnie. *Poradnik Językowy*. 1975. Z. 10. S. 525–532.
 10. Словник української мови: у 20 т. Київ: Наукова думка, 2010. URL: <https://sum20ua.com/> (дата звернення: 15.12.2025).
 11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
 12. Словник іншомовних слів / уклад.: Л. В. Музичко, Л. М. Шкарпуга, С. М. Морозов. Київ: Наукова думка, 2019. 785 с.

Kutsak H. On the correlation between structural-semantic motivating and the semantics of one-word names of persons by type of activity

Summary. The article attempts to outline the correlation between structural-semantic motivating and the means of describing one-word names of persons by type of activity, and to trace the role of the internal form of a derived word in the recognition of the object of the surrounding world by the recipient.

Each derivative contains certain general features of the conceptual (onomasiological) category to which it

belongs, along with specified information about the denoted object. The information provided in explanatory dictionary entries reveals its essence unevenly and does not always make the formative base explicit. In the interpretation of names of persons, “living” connections may be attested that reveal the essence of the motivation of the nominative unit through which speakers can reconstruct the primary interpretation and the referential feature of the real-world object in their consciousness. The degree of associative-content compression in a derived name depends on the “scope” of thought about the object of nomination, the number of onomasiological categories involved in this process, and the motivating bases. The word-formation device and the motivating word constitute part of the semantic foundation of the derived lexeme – internal form of word.

Derivatives with semantic structure in dictionaries are mainly treated through the formative base or related words. A definition may be representative of the cognitive intent of the nominator, since the motivating base that explicates the internal form of the word often becomes the very essential or characteristic feature of the lexeme by which the object is recognized in linguistic practice. In certain professional spheres, we observe tendencies in the approach to choosing the referential feature. This may be conditioned by the specificity of human activity. If it is narrowly focused, and the formative base constitutes an essential feature of the semantics of the names of persons, then its definition contains the motivating base or cognate lexemes. If the functions of a person in the professional sphere are in some sense universal (directed at various objects), and the transparent internal form of the word is overly generalized or narrowed (disproportionate to the scope of the concept of a person by type of activity) then the motivating base is quite often absent in the semantics of the names of persons describing.

Key words: derived nominative unit, names of persons, internal form of the word, motivation, motivating word, definition.

Дата першого надходження рукопису
до видання: 12.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису
після рецензування: 08.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025